

Ірина КАЧУР,

наук. співробітник

Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

Маргінальні записи як джерело дослідження рецепції французької книги в Галичині у другій половині XVIII ст.

У статті здійснено аналіз маргінальних записів на французьких стародруках, що побутували на Західній Україні у другій половині XVIII ст. Ця група матеріалів не має поширеного характеру, але вона є унікальним джерелом дослідження і беззаперечним свідченням сприйняття тексту читачем та його реакції на прочитане. Залежно від типу записів – інформаційні чи оціночні – маргіналії надають різноманітні відомості про особливості читацьких смаків різних читацьких груп, про інтенсивність, якість та характер читання французьких творів.

Ключові слова: французька книга, читач, рецепція, маргінальні записи.

Marginal notes on French old-prints occurring in Western Ukraine in the second half of 18th century were analyzed. Unfortunately, this group of materials is not widely-distributed and is attributed as the unique source of studies and the implicit evidence of reader's reception of a text. Depending to its type – informative or estimative – marginal note present different data on peculiarities of readership tastes of different groups, the intensity, quality and kind of French literary works reading.

Keywords: French book, reader, reception, marginal notes.

Дослідження проблеми рецепції французької книги включає два базових аспекти: вивчення змістовної структури книгозбірень і дослідження безпосередніх слідів читання. Контакт твору зі споживачем та його реакція на прочитане є завершальним і найголовнішим етапом послідовного процесу створення і функціонування книги – написання її тексту, її друкування та розповсюдження.

Сам факт присутності книги у приватній бібліотеці представників різних верств населення, хоча й значущий сам по собі, проте розцінюватись може тільки як вияв наряду інтересів власника, а не гарантія прочитання твору. Найбільш достовірною інформацією щодо цього є безпосередні сліди читання, до яких належать щоденники, мемуари, кореспонденція, висловлювання критики та читацькі коментарі, залишені на сторінках прочитаного твору. Окремі відомості щодо читачтва можна знайти в дослідженнях з бібліографії та історії книгарства, а також у тогочасних літературних творах. Однак випадкові оцінки рівня читачтва сучасниками та висловлювання друкарів і накладників зазвичай надають суперечливу інформацію. Одні писали про тотальну темноту, про високий рівень анальфabetизму у шляхетських і міщан-

ських колах XVIII ст. Другі висловлювали діаметрально протилежні думки на цю тему, що засвідчує небувалий розквіт культури книги. Так, львівський теолог Флоріан Ярошевич у творі «Старі помилки світової мудрості» у 1771 р. писав: «Тепер у кожного можна знайти книжку в кишені, і навіть коли в каретах прогулюються, то забавляються книгою. Знаю і те, що найбільше французькі книжки читають. Але які? Встидно мені про те і говорити... Це книги про амури, вигадані історії про коханців, досить докладно описані, які я сам бачив у однієї розпусниці у кількох томиках. ...Бачу і те, що часом на богослужінні у церкві читають книжки, але які – невідомо. Я зауважив деяких, коли сидів поблизу, що читали Фіглярського, дехто – французькі романи, інші – газети»¹.

У нашому дослідженні рецепції французької книги на перший план винесено вивчення безпосередніх доказів читання, насамперед маргінальних записів на книгах. Ця група матеріалів, яка, на жаль, не має поширеного характеру, є унікальним джерелом дослідження і беззаперечним свідченням факту сприйняття тексту читачем та його реакції на прочитане.

Найменше інформаційне навантаження несуть лаконічні записи про факт читання того чи іншого

твору, без оцінки якості прочитаного. До таких можна віднести, наприклад, констатацію прочитання «Вибраних творів» французького драматурга і поета Алексіса Пірона² галицьким меценатом, бібліофілом і літератором Яном Бонковським (1760–1826), який залишив на форзаці книги коротке французьке «lu» (прочитав). Дату купівлі та ціну цього тритомника він занотував у власницькому записі, як завжди (навіть на виданнях іншими мовами), французькою мовою: «Appartient б Jean S[om]te B[onkowski], ach[et]é en 1791, coute 5 zр 10 gr» («Належить Янові Бонковському, куплено у 1791 р., коштує 5 зл. п. 10 гр.).

На зламі XVIII ст. у с. Коростятині Бучацького повіту невстановленою особою було придбане «Ессе про жінок» французького літератора, капітана кавалерії і військового стратега Луї де Буссанеля³. Автор твору подає свої рефлексії щодо достоїнств і недоліків жіночої статі, проводить паралелі між великими філософами і видатними жінками та відкрито стає на захист прав жінок, які, на його думку, в усі часи несправедливо оцінювалися з боку чоловічої половини людства. Прочитавши книгу, анонімний власник максимально коротко занотував на титульному аркуші місце купівлі, ціну та, що для нас важливо, одночасно дав оцінку твору: «W sklepie Dotoskiego w Korosciatynie. Dожгоzumu за 40 graycaгуw» (У склепі Дотоського в Коростятині. Достатньо розуму, як за 40 грайцарів).

Примітивною формою маргіналій, які не несуть оціночного навантаження, але вказують на інтерес читача до книги, є власноручно проставлені номери сторінок навпроти назв розділів у змісті твору, додаткові посилання на окремі місця в тексті, або й створення свого змісту чи індексу, якщо видання було надруковане без нього. Таким чином, власник удосконалював згідно зі своїми потребами друкований текст, і готував зручний для себе довідковий апарат для подальшого використання твору.

Як приклад, можемо навести видання ґрунтовного сільськогосподарського твору «Шляхтич господар», перекладеного з англійської французьким літератором Ж.-Б. Дюпюї-Демпортем і надрукованого 1761 р. в Парижі⁴. Його власник, д-р математичних наук Валеріан Дзедушицький (1754–1832), старший брат засновника родинної бібліотеки в Поторицях Юзефа Каласанти Дзедушицького, серйозно займався господарством у власних маєтках у Коломийському циркулі на Станіславщині, впроваджував інновації, а у 1785 р. здійснив подорож Дністром для вивчення можливостей сплаву по ріках. На берегах сторінок усіх восьми томів

цього видання він залишив рясні маргінальні записи, які вказують на широкий діапазон інтересів поціновувача сільськогосподарської проблематики. Це – виписки щодо розміру та оптимальних пропорцій будови воза, обрахунки річного прибутку з розведення кролів, про правильну організацію рибного промислу в ставках, про наукові методи в галузі садівництва і рільництва. Деякі розділи змісту виділені підкресленням, наприклад, «Про способи відлучення жеребців», «Практичний метод визначення глибини засіву зерна залежно від якості ґрунту», «Про хворобу баранів, відому під назвою хвороби Св. Роха». Усі записи зроблені мовою видання твору – французькою, але біля багатьох спеціальних термінів і назв рослин автор записів подав польські відповідники. Слід зауважити, що Валеріан Дзедушицький опрацьовував примірник цього видання у неопрацьованому вигляді і записував свої нотатки на широких, необрізаних берегах книги. Пізніше він подарував цю книгу у день іменин своєму зятеві Євгенію, про що свідчить дарчий напис на титульному аркуші 1-го тому видання («Te osiem tomuw dzieła powyżey wyrażonego darowalem na dziec 18 9bra imienin P. Eugeniusza. W[alerialian] Dzieduszy[cki]»). Новий власник оправив томи у півшкіру, і, як це належить, рівно обрізав усі береги книг, але при цьому поставився шанобливо до численних покрайних записів свого тестя. Щоб запобігти їх пошкодженню чи втраті, аркуші з наявними рукописними записами були загнуті і таким чином зберегли свої первісні розміри та нотатки на них.

Пристрасть Валеріана Дзедушицького до математичних наук засвідчують його обширні записи на виданні твору французького хірурга і фізика, професора Сіго де Ляфона «Опис і використання кабінета експериментальної фізики»⁵, у якому власник, окрім численних нотаток на берегах книги, занотовує на форзаці ціну «живого срібла» (ртуті) та вартість закупленої кількості для заповнення свого барометра: «... une livre d'argent vive coute 1 Flor. d'Allemagne et 15 xr. Pour remplir mon Barometre j'ai achetē 1^{1/2}, fait 7 Flor. 1/2 de Pologne ...».

На захисних аркушах іншого видання, твору французького математика Гійома Леблона «Елементи фортифікації»⁶, Валеріан Дзедушицький переписав з «Енциклопедичного журналу» складники, пропорції та процес виготовлення з них вогняної суміші та кольорової води: «Du Journal Encyclopedique. Prends: 1 once de Chaux vive, 1 once de salpêtre, 1 once de Tulie d'Angleterre, 1 once du Storax Calamite, 2 once de Camphre [...] on les laisse ref-

roidir avant que de les deluter quand on jette de l'eau sur ce Piriphore il donne du feu» [фрзац]; «La Couleur d'eau. 1-mo – 4 lots de verd de gris pulverisij, 2-do – 1 lots de Tartre de Montpellier pulverisij, 3-tio – Gomme Arabique blanche. Un pot vernis de la contenance de 3 chopinnjs. Un grand entonois de verre. Une bouteille blanche d'un demie pft».

Розлогий дарчий напис на паризькому виданні 1691 р. «Нової досконалої французької граматики» єзуїта Лорана Шіфле⁷ інформує нас не тільки про особу адресата дедикації – єзуїта Середкевича з Львівського колегіуму, – але й про мотиви вибору книги для подарунка. Як пише авторка запису (слід зауважити, з багатьма помилками) п. К. Смажевська, вона сама користувалася цим підручником і рекомендує цю чудову книгу для тих, хто вже трохи знає французьку мову і хоче далі вдосконалюватися, бо в ній можна знайти багато корисного («Monsieur, J'ai l'honneur de vous offrir ce livre qui a le titre Nouvelle et parfaite Grammaire Françoise, et je vous le recommande en même tems enfin que vous le lisiez souvent et avec attention, pour en tirer beaucoup de fruit car je pratiquer et je puis vous assurer que c'est un livre excelent pour ceux qui savent quelque chose en Françoise, et qui veulent se perfectioner davantage parce qu'ils en tirerons encore un grand avantage. En vous l'offrant je suis avec tout l'honneur due mr. votre K. Smarzewska.»).

Читання французьких книг для аристократичних верств населення було не тільки даниною тодішньої моді, а стало органічною складовою внутрішньої культури її представників. Французька мова перейшла межі суспільного спілкування і стала вживатися у такій інтимній сфері, як релігія, віра. Підтвердженням цього є запис нумізмата й археолога з Волині Генрика Стецького (1825–1859) на видрукованому французькою мовою 1769 р. у Відні примірнику молитовника бельгійського теолога П'єра Коре⁸. Із запису довідуємося, що ця оправлена у шкіру з позолотою книга належала його бабці Теклі з Вільгів Стецькій, яка завжди на ній молилася, а за кілька днів до смерті під час Святого молебну, що відправлявся в її кімнаті, Генрик стояв навколішки біля крісла, на якому вона сиділа, і тримав цю книгу перед бабцею. («Ksiek ika ta nalezala do Babki mojej Tekli z Wilgow Steckiej. Na niej sik zawsze modliia, a na kilka dni przed ъmierci№ podczas mszy Stej w jej pokoju odprawionej, ja klcz№ obok krzesia na kturym siedziala tk ksikzck przed ni№rzymaieм. Henryk Stecki»). Про цінність згаданого молитовника та його присутність у повсякденному житті власників свідчать різноманітні до-

рогі для серця дріб'язки, вкладені у книжку: приватні родинні листи французькою мовою, вирізка про заупокійну службу за Софією з Ходкевичів гр. Осолінською; малюнок для вишивки; засушені квіти братчиків, листки з переписаними або складеними по-французьки різними особами молитвами («бабцею мого чоловіка графинею Беатою Чацькою з Потоцьких», «моєю бабцею Бежинською» («par la Grand Mere de mon mari la Comtesse Beata Czacka nee Csse Potocka», «de ma Grand Mere Bierzynska»). Виявлені відомості про власницю книги Теклю Стецьку вказують на те, що у цієї високоосвіченої шляхтянки були серйозні підстави для довгих щоденних молитов. За словами одного з потомків родини Стецьких⁹, маршалок рівненського повіту Юзеф Стецький (1767–1832) разом з дружиною Теклею у своєму маєтку в Межирічі на Волині вели бурхливе світське життя, приймали гостей у палаці, організовували полювання, бали, мали власну музичну капелу, займалися добродійністю. Біда прийшла до подружжя в той день, коли їх єдиний син Людвік у дуже молодому віці, зібравши сотню батьківських слуг і двірських людей, очолив збройне повстання. Його вислали з краю, а батьки з горя померли майже одночасно і були поховані в один день. Залагодження родинних справ, повернення конфіскованих у батька маєтків випало на долю їх онука Генрика, старшого сина Людвіка, який і залишив вищезгаданий запис на книжковій пам'ятці по бабці Теклі.

Запальними колекціонерами і тонкими знавцями книги вирізнявся рід Батовських, власників маєтків Однів, Дорошів та Куликів Жовківського повіту на Львівщині та Устіянова в Сяноцькому циркулі. Виявлені примірники із зібрання коронного стражника Галичини і Лодомерії, комісара Галицького сейму Яна Батовського (1753–1830) свідчать про активне читання книг з домашньої бібліотеки, яка складалася головно з французької літератури. Численні підкреслення і позначки на полях, зауваження стосовно тексту збереглися на «Ессеї про секту ілюмінатів», виданому 1789 р. у Парижі¹⁰, який, судячи з власницького запису («J. Batow[ski]. [1]789. L. 8»), того ж року був придбаний Яном Батовським. Численні виділення у тексті і «NB» на полях залишив колекціонер на творі знаменитого філософа й історика, графа Вольнея «Руїни, або роздуми про революції імперій»¹¹. Так, на с. 223 якого, навпроти абзаца, де автор подає нібито цитату Соломона зі Святого Письма, Ян Батовський її спростовує: «NB. Ваука, niema tego w Biblij».

Окремої уваги заслуговують маргінальні записи

політика і дипломата, рідного брата Яна Батовського, Олександра Бенедикта Батовського (1750–1841), які відзначаються надзвичайною ерудицією, глибиною думки та літературним хистом. Зібрана ним за час дипломатичних місій у Європі добірна бібліотека зразка доби Просвітництва та особистий архів були передані дочкою з Франції до Львова його племінникові, Олександрові Константину Батовському, і разом з колекцією останнього втілені до збірок Фундації ім. Баворовських у Львові протягом 1860–1862 рр.

Всі книги з бібліотеки дипломата позначені гербовим екслібрисом із французьким написом «Bibliothèque de M-r Le C-te Alex. Watowski» («Бібліотека графа Олександра Батовського»), який через спільне ім'я часто помилково приписують вищезгаданому його племінникові, історикові і бібліофілу з Однова, Олександрові Константину Батовському. Про активне читання книг, велику ерудицію та інтелектуальну працю власника колекції виразно промовляють залишені на них маргіналії.

На 5-томному виданні творів знаменитого французького письменника, родоначальника європейського лібералізму Шарля Монтеск'є, Олександр Бенедикт Батовський залишив аргументовану оцінку його шедевра «Про дух законів»¹², який став класичним твором політичної філософії з ідеєю поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову: «Malgré quelques défauts, l'ouvrage de Montesquieu doit être toujours cher aux hommes, parce que l'auteur a dit sincèrement ce qu'il pense, au lieu que la plupart des écrivains de son pays, à commencer par Bossuet, ont dit souvent ce qu'ils ne pensaient pas. Il a partout fait souvenir les hommes de leur dignité. Il présente à la nature humaine ses titres qu'elle a perdus dans la plus grande partie de la terre. Il combat la superstition et inspire la morale. Les ouvrages tels qu'est le sien rendent la vertu aimable et les hommes meilleurs.» («Незважаючи на деякі недоліки, цей твір Монтеск'є повинен завжди бути дорогим для людей, тому що автор щиро сказав те, що він думає; в той час як більшість письменників його країни, починаючи з Боссує, часто говорили не те, що вони думають. Він спонукає людей завжди пам'ятати про гідність. Він вказує людській натурі на її права, які вона втратила на більшій частині земної кулі. Він переборює забобони і надихає на моральність. Такі твори, як цей, роблять добродішність приємною, а людей кращими.»).

Критичність і незаангажованість поглядів А. Б. Батовського проявилася у письмовому зауваженні на форзаці примірника «Історії Людовіка XI»¹³ пись-

менника-мораліста, істориографа Франції Шарля Дюкло, де автор ділиться своїми думками з приводу моральності «благочестивих» дій французького короля: «Louis XI donna par contrat le Comté de Boulgogne à la Sainte-Vierge. La pitié ne consiste pas à faire la Vierge comtesse, mais à s'abstenir des actions que la conscience reproche, que Dieu doit punir, et que la Vierge ne protège point.» («Людовік XI надав за контрактом Булонське графство Святій Непорочній Діві. Але побожність полягає не в тому, щоб зробити Непорочну Діву графинею, а в тому, щоб утримуватися від дій, супротивних совісті, які мають бути покарані Богом, і які залишає без свого покровительства Непорочна Діва.»). Свої погляди він підкріплює латинською цитатою Цицерона з відповідними посиланнями на джерело: «Impiis ne audeto placare donis viam deorum. Cicero, Lib. II de Legib. Chap. 9. Donis impii ne audeunt placare Deos. Ibidem.»

Високоосвічений, вихований на класичних зразках античної літератури, А. Б. Батовський красномовно висловлював своє захоплення її представниками. «Який чудовий автор Тацит! – писав він на форзаці «кишенькового» томика його творів¹⁴. Тацит завжди належатиме до числа тих людей, щаслива доля яких полягала, згідно з гарним висловлюванням Плінія Молодшого, у прославленні їх життєвого шляху творами, гідними бути прочитаними, та діями, гідними бути описаними.» («Quel admirable auteur que Tacite! Il apparaîtra toujours au rang de ces hommes dont l'heureuse destinée a été, suivant la belle expression de Pline le Jeune, d'illustrer leur carrière par des écrits dignes d'être lus, et par des actions dignes d'être écrites.»). На додаток Батовський дописав французькою витлумачену ним сентенцію Плінія, викладену мовою оригіналу: «Beatos puto quibus Deorum munere datum est aut facere scribenda, aut scribere legenda: beatissimos vero quibus utrum que». / Episto. I. 6–16.».

Своє судження про найбільш улюбленого з класиків латинського поета Горація Батовський записав на своєму «подорожньому» примірнику видань його творів: «Horace est un poète qu'on aime le plus à lire et à traduire. Il est l'ami de tous les âges, de tous les rangs et de toutes les situations. Voulez-vous apprendre à user de la fortune? Voulez-vous apprendre à vous en passer? Voulez-vous savoir ce que vaut la sagesse? Ce que vaut le plaisir? Voulez-vous savoir souffrir et jouir? Lisez Horace. – Les stoiciens et les épicuriens y retrouvent leurs dogmes embellis, et dans ce mélange de leur morales qui se modifient respectivement, l'honnête homme trouve la morale qui

lui est propre. Jamais la raison ne s'est exprimé avec autant de grace, jamais l'esprit n'a parlé avec autant de sagesse. Pour bien comprendre Horace il faut être homme de classa, il faut être homme du monde – pour bien sentir sa pensée et pour la bien traduire il faut être polte et homme familiarisé avec l'étude de la société. Peut-être songe-t-il aux vicissitudes de la fortune le traducteur qui dit dans ce moment:

La fortune est une Deesse
qui donne et reprend sans raison
d'humeur elle change sans cesse
son plaisir est la trahison
Eh bien avec reconnaissance
Il faut jouir de sa bonté
La voir fuire sans impatience ...»¹⁵.

(«Горацій є поетом, якого найбільше люблять читати і перекладати. Він є другом людей будь-якого віку, будь-якого стану і в будь-якій ситуації. Хочете навчитися отримувати подарунки долі? Хочете навчитися обходитися без них? Хочете знати ціну мудрості? А скільки вартує задоволення? Хочете вміти страждати і тишитися? Читайте Горація. Стоїки й епікурійці черпають у нього свої прикрашені догми, і у цій суміші їхніх моральних устоїв, які взаємомодифікуються, порядна людина знаходить мораль, яка їй найбільше підходить. Ніколи раніше інтелект не виявлявся з такою вишуканістю, ніколи раніше розум не висловлювався з такою мудрістю. Щоб добре зрозуміти Горація, потрібно бути першокласною людиною, потрібно бути світською людиною – щоб добре відчувати його думку і правильно її перекласти, потрібно бути поетом і добре знати закони суспільства. Можливо, він роздумує про мінливість долі, коли говорить у цих рядках:

Фортуна – це богиня,
яка дає і забирає без пояснень;
без кінця мінливий у неї настрій
і у зраді має втіху й щастя.
Тому із вдячністю приймайте
її ласкаве ставлення до вас
та без жалю очима проводжайте,
коли щезає в певний час ...).

Отже, будучи частиною загального складу книги, маргінальні записи надають унікальні відомості з історії побутування французьких книг, шляхів їх розповсюдження, про особливості читацьких смаків різних читацьких груп, про інтенсивність, якість та характер читання, про соціологію читача

тощо. Їх автори репрезентують різноманітні соціальні шари освічених галичан: аристократично-шляхетське середовище, духовенство різних конфесій, освітньо-наукові кола. Приховуючи великі інформаційні можливості, маргіналії є свідченнями свідомого вибору лектури та значного суспільного резонансу французької книги у Галичині другої половини XVIII ст.

Примітки

¹ Jaroszewicz, F. Stare biedy swiatowej młodości przeciw powściągliwości panieckiej, wdowiej, kapiacskiej, y zakonney. Przez wolnowiercyw odnowione ... prawowiernym katolikom z faizem swoim oczywistym pokazane. – W Lwowie: w druk. Switkey Troycy, 1771. – S. 88.

² Piron, Alexis (1689–1773). Oeuvres choisies: en 3 vol. – Londres, 1782. – ЛННБУ, СТ-I 58861.

³ Boussanelle Louis, de. Essai sur les femmes. – Amsterdam; Paris, 1765. – XXV, 139 p. – ЛННБУ, СТ-I 41015.

⁴ Dupuy-Dempportes, J.-B. Le gentilhomme cultivateur, ou Cours complet d'agriculture tiré de l'anglois de Hill, & de tous les auteurs qui ont le mieux écrit sur cet art: En 8 t. – Paris, 1761–1762. – ЛННБУ, СТ-III 83582.

⁵ Sigaud-Lafond, de J.-A. Description et usage d'un cabinet de physique experimentale: en 4 t. – Paris, 1784. – ЛННБУ, СТ-II 55949.

⁶ Leblond, Guillaume. Elemens de fortification. – Paris, 1764. – 391 p. – ЛННБУ, СТ-II 55207.

⁷ Chifflet, Laurent. Nouvelle et parfaite grammaire françoise. – Paris, 1691. – [5] f., 312 p. – ЛННБУ, СТ-I 94528.

⁸ Coret, Pierre. L'ange conducteur. – Vienne, 1769. – 809, [8] p. – ЛННБУ, СТ-III 15961.

⁹ Stecki, Tadeusz Jerzy. Steccy Olechnowicze herbu Radwan. – Poznac, 1888. – S. 20–22.

¹⁰ [La Roche du Maine, de, Marquis de Luchet]. Essai sur la secte des illumines. – Paris, 1789. – ЛННБУ, СТ-II 75477.

¹¹ Volney, C. F., comte, de (1757–1820). Les ruines, ou méditation sur les revolutions des Empires. – S.l., 1792. – 235 p., [2] f. – ЛННБУ, СТ-II 57899/3np.

¹² Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1755). Esprit des lois // Oeuvres: en 5 vol. – Paris, an IV (1796). – T. 1. – CLXIII, 516 p. – ЛННБУ, СТ-II 70982.

¹³ Duclos, Charles Pinot (1704–1772). Histoire de Louis XI: en 2 vol. – Paris, 1745. – ЛННБУ, СТ-I 73690.

¹⁴ Tacitus, C. Cornelius. Opera quae extant omnia. – Amsterdam, 1734. – 616 p. – ЛННБУ, СТ-I 74656.

¹⁵ Alex. Batowskiego Notaty o księkach & urywki, luzne zapiski. – ЛННБУ, відділ рукоп., ф. 4: Баворовські, оп. 1, спр. 1554/III, арк. 100.